

CONTRIBUȚIILE LUI PAVEL CHIIAIA LA REVISTELE *STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI* ȘI *REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART*

de CONSTANTIN I. CIOBANU

Abstract. Pavel Chihaiia's contributions to the magazines *Studii și Cercetări de Istoria Artei* (Studies and Research in Art History) and *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*. From 1958 and – with minor interruptions – until 1978, when together with his wife Maria-Ioana (Mira) he requested political asylum in Germany, Pavel Chihaiia (1922–2019) was a researcher at the Institute of Art History in Bucharest. During the two decades when he worked in this institution Chihaiia developed the major part of his scientific work – over seventy studies on the history of Romanian medieval and premodern art and culture – many of which were published in the pages of the two Institute's magazines: *Studii și Cercetări de Istoria Artei* (Studies and Research in Art History) and *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*.

The purpose of this communication is to highlight the value of Pavel Chihaiia's publications from the institute's periodicals, focusing on the following issues: 1) the research of the portraits of Mircea the Elder and his spouse Mara, from Brădet; 2) the construction stages in the *incinta* of the "Negru-Vodă" monastery in Campulung-Muscel; 3) the activity of Gheorghe Asachi in Italy; 4) the old self-portraits of the painters from Wallachia; 5) the tombstones of Matei Basarab and his family; 6) the carved coats of arms belonging to voivodes Vlad Dracul and Neogoe Basarab; 7) the Gothic monuments in the old residences of Wallachia; 8) the beginnings of the Govora monastery; 9) the history and typology of the church of Saint Demetrios from Râmnicul Vâlcea; 10) the Romanesque and Gothic monuments from the 13th and 14th centuries in Wallachia 11) the facade of Neogoe's church in Curtea de Argeș; 12) the problem of the origin and structure of the cities of residence in Wallachia (XIII–XVIII centuries); 13) some art history notes on the "Teachings of Neogoe Basarab to his son Theodosie"; 14) the unknown complex of hermits in the Buzău mountains from the time of Neogoe Basarab; 15) the typology of the fortresses of Mircea the Elder seen as monuments of independence and the crusade.

Pavel Chihaiia tried and – largely succeeded – to identify and introduce into the scientific circuit some important features of the medieval and pre-modern civilization in the Romanian space. His basic idea is that the Wallachia – situated both in the area of influence of the West and of the Byzantium, later of the Ottoman Empire, – during the time period between the 14th and the 18th centuries had the at least two so-called pre-Renaissance – moments of significant remodeling of the mentalities, of the reception of the new Western cultural models and of their reintegration in an original artistic synthesis: the first in the first quarter of the 16th century and the second in the middle of the 17th century. Chihaiia's publications from *Studii și Cercetări de Istoria Artei* and *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art* constituted those launching pads where some of the scholar's basic theses took explicit shape for the first time, – theses – later developed and contained in a more nuanced and amplified form in the books, monographs, collections of his studies and interviews.

Keywords: Asachi Gheorghe, church of Saint Demetrios from Râmnicul Vâlcea, coats of arms belonging to Vlad Dracul, Govora monastery, hermits in the Buzău mountains, Mircea the Elder, Neogoe Basarab, self-portrait, tombstone of Matei Basarab.

Din 1958 și – cu mici întreruperi – până în 1978, când împreună cu soția sa Maria Ioana (Mira) a cerut azil politic în Germania, Pavel Chihaiia (1922–2019)¹ a fost cercetător la Institutul de Istoria Artei din

¹ Pavel Chihaiia s-a născut pe data de 23 aprilie 1922 la Corabia (oraș din interbelicul județ Romanați, actualmente situat în județul Olt) în familia funcționarului Ion Chihaiia și a soției sale Elena, născută Crăciunescu, de profesie croitoreasă. De la vârsta de patru ani, după decesul mamei, Pavel este adoptat de o mătușă și își petrece restul copilăriei și adolescenței la Constanța, unde învață la liceul „Mircea cel Bătrân”. În perioada 1941–1945 își continuă studiile la Facultatea de Litere a Universității din București unde debutează și în calitate de literat. Din 1946 face parte din organizația anticomunistă „Mihai Eminescu”.

În lucrarea Ghizelei Cosma și a lui Ioan Tomoiagă *Pavel Chihaiia – Bio-bibliografie / Biografie* (inclusă în cadrul *Anexelor* la cartea lui Ovidiu Pecican, *Pavel Chihaiia: Aventurile vocației*, Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2018, p. 205–209) drept dată a începutului activității lui Pavel Chihaiia la Institutul de Istoria Artei este indicat anul 1960. Listele personalului din arhiva institutului certifică însă faptul că cercetătorul era angajat încă din anul 1958.

București. Angajarea sa de către Gheorghe Oprescu – fondatorul și primul director al institutului menționat – a devenit posibilă datorită „liberalizării” tacite, îngăduite tactic la sfârșitul anilor '50 de către conducerea comunistă.

Chihaiia recunoștea că devenind angajat al Institutului de Istoria Artei și fiind silit de circumstanțe să cerceteze arta Evului mediu, a fost nevoit să ia „viața de la capăt”. Neavând studii de istoric de artă, el nu dispunea inițial de pregătirea necesară pentru a cerceta un domeniu atât de complex precum sunt secolele de mijloc din cultura Țării Românești. Însuși Chihaiia mărturisea că „deși colegii îi erau foarte binevoitori și favorabili, nu le-a trebuit multă vreme să se lămurească cât de îndepărtat, cât de inocent era el față de preocupările lor (...)”². Așa că, cu disperarea celui ce are în față alternativa pierderii locului de muncă într-o perioadă istorică lipsită de speranțe, dar și cu o autentică curiozitate și cu o admirație tot mai mare pentru noul său domeniu de aplicare a sânguinței înăscute și a erudiției acumulate pe parcursul anilor, Chihaiia a reușit în scurt timp – și cu brio – să depășească acest handicap.

Pe parcursul celor două decenii cât a activat în cadrul Institutului, Pavel Chihaiia și-a elaborat partea majoră a operei științifice – peste șaptezeci de studii de istoria culturii și artei medievale și premoderne românești – multe dintre care au fost publicate în paginile celor două reviste ale institutului: *Studii și Cercetări de Istoria Artei* (în continuare SCIA) și *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art* (în continuare RRHA).

Tematica abordată în prima jumătate a anilor 60 – perioadă în care Pavel Chihaiia începe să publice în revistele institutului – ține de portretele voievodale ale lui Mircea cel Bătrân și a doamnei Mara de la Brădet, de paftaua de la Argeș, de biserica domnească din prima reședință voievodală a Țării Românești (Câmpulung), de identificarea celor înmormântați în necropola de la Curtea de Argeș, de activitatea artistică și de operele de artă plastică ale lui Gheorghe Asachi din perioada italiană, de „două autoportrete” de artiști din Țara Românească, de mormintele familiei voievodului Matei Basarab și de stemele sculptate ale lui Vlad Dracul și Neagoe Basarab.

Studiile sunt, cu precădere, de detaliu, concentrate pe evaluarea corectă a perioadei de realizare sau a stilului și manierei de execuție. Un rol important îl joacă cercetările de genealogie, interesate de identificarea personajelor din morminte sau a celor reprezentate pictural, de vestimentația celor zugrăviți. În centrul atenției stau fenomenele artistice din Țara Românească începând cu secolul al XIV-lea și terminând cu secolul al XVIII-lea. Un caz izolat îl prezintă studiul consacrat lui Gheorghe Asachi, unde sunt cercetate începuturile plasticii moderne în Moldova din primul deceniu al secolului al XIX-lea.

Cu timpul Chihaiia a devenit un autor permanent nu numai a revistelor institutului de istoria artei, ci și a unor publicații ecleziastice (*Biserica Ortodoxă Română*, *Mitropolia Olteniei*, *Glasul Bisericii*).

În intervalul 1964-1968 Pavel Chihaiia a cercetat mai cu seamă reședințele domnești inițiale ale Țării Românești, cu precădere pe cele de la Câmpulung și de la Curtea de Argeș. El s-a interesat și de arhitectura și arta plastică din alte orașe ale statului de la sud de Carpați: de la Govora (act. Băile Govora, la 6 km de mănăstirea Govora) și de la Râmnicu Vâlcea. Studiul galeriei de portrete parietale de la Argeș s-a făcut cu aducerea în discuție a reprezentărilor voievodale de pe monede. Nu i-au fost străine lui Chihaiia nici identificările unor artiști din perioadele trecute, precum este cazul lui Lupu Sărățan (studiu apărut în *Revista muzeelor*, 1968, nr. 1).

O trecere de pe terenul ferm al datelor istorice spre narațiunea legendară referitoare la originile prezumate ale Țării Românești și ale figurii lui Negru Vodă s-a produs în anul 1969, cercetările lui Chihaiia concentrându-se pe dezvăluirea sâmburelui istoric al mitului.

În anii 1969-1971, problematica legată de Neagoe Basarab, de stema lui, și apoi de *Învățăături*, intră în centrul atenției cercetătorului român. Pentru toți cei ce nu uită de balada *Meșterul Manole*, atât legendarul Negru Vodă cât și realul Neagoe Basarab – sunt acele două siluete care apar permanent în legătură cu monumentul ecleziastic argeșean.

Anii 1971, 1972 și 1973 au fost dedicați prioritar elaborării tezei doctorale pe tema împrejurărilor în care a apărut, a motivării și a consecințelor avute de fenomenul *decompoziției* și al reprezentărilor *in transis* din sculptura funerară și tombală occidentală. Din acest motiv numărul publicațiilor în reviste ale cercetătorului s-a micșorat simțitor. În urma acestor investigații va vedea lumina tiparului cartea intitulată *Sfârșit și început de ev*. Aici Chihaiia își propune să scoată în evidență câteva opere de artă plastică și câteva

² Gheorghe Grigurcu, *Destinul unui rezistent: Pavel Chihaiia*, în: *România Literară*, 2001, nr. 41, citat după https://arhiva.romlit.ro/index.pl/destinul_unui_rezistent_pavel_chihaiia

scrieri de epocă care ilustrează tensiunile apărute între Biserica catolică și ordinele cavalești în perioada de cotitură de la Evul Mediu spre Renaștere. În primă sa variantă – trunchiată și cu subtitlul *Reprezentări de cavaleri la începuturile Renașterii* – cartea a fost publicată de către Editura Eminescu în anul 1977³.

După 1974, Pavel Chihaia lucrează la publicarea cărților sale de autor, ceea ce explică diminuarea considerabilă a numărului publicațiilor lui în revistele de specialitate.

1. Observații asupra portretelor lui Mircea cel Bătrân și doamnei Mara, de la Brădet a fost prima și relativ scurtă publicație a lui Pavel Chihaia în paginile SCIA (V, nr. 1, București, 1960, p. 253–258) apărută la doar doi ani de la angajarea cercetătorului în cadrul institutului. Este o lucrare de început, cu indiscutabile calități dar și cu unele carențe de ordin metodologic, care certifică nivelul atins de către proaspătul angajat al institutului în primii ani de la îmbrățișarea de către acesta a noii sale vocații de cercetător al artei medievale.

Revenind la publicația menționată, putem observa că atenția lui Chihaia este îndreptată în primul rând asupra portului celor reprezentați: în opinia cercetătorului portretul lui Mircea cel Bătrân de la Brădet însumează elemente de costum mai vechi cu altele mai noi și certifică, atât în înfățișare, cât și în atitudine, depărtarea de vechiul tip de reprezentare al ctitorilor. Cât privește imaginea doamnei Mara, nimic din elementele pe care ea ni le oferă, nu o fac să semene cu un portret din secolul al XIV-lea. Ambele portrete pot exemplifica, o dată în plus, noua viziune a zugravilor din veacul al XVIII-lea, în care „accentul este pus pe realitate, pe simplul omenesc”⁴.

2. Etape de construcție în incinta mănăstirii „Negru-Vodă” din Câmpulung-Muscel (în SCIA, VIII, nr. 1, București, 1961, p. 208–221) este un studiu mai amplu, consacrat uneia dintre cele mai vechi așezări religioase din Țara Românească, cea din Câmpulung-Muscel, atribuită încă din secolul al XVI-lea miticului „Negru Vodă” și care a cunoscut numeroase prefaceri, ce au îndepărtat-o de aspectul original. Date inedite – hrisoave, condici, catagrafii, relații de călători și desene – i-au permis cercetătorului dezvoltarea unor detalii suficient de expresive pentru a lămurii, în mare măsură, etapele evolutive ale complexului de construcții de la Mănăstirea din Câmpulung de-a lungul a mai bine de două secole.

Pentru o mai clară expunere a materialului Pavel Chihaia analizează separat zidurile de incintă, turnurile, clădirile mănăstirii, casa domnească, casa egumenească ș.a. Zidurile de incintă sunt datate de către cercetător în cadrul a trei etape distincte: etapa I (1634–1737), etapa II (1737–1860) și etapa III (1860–1886).

Reședința domnească din Câmpulung-Muscel face obiectul unui studiu mai dezvoltat, care, ulterior, va intra în conținutul unui capitol al volumului *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, care va vedea lumina tiparului în 1974 la „Editura Meridiane”. Aici Chihaia va propune o reconstituire a etapelor de construcție a reședinței, datorate, respectiv, domnitorilor Nicolae Alexandru și Matei Basarab. Pentru cercetarea primelor două etape autorul a folosit atât elementele dezvoltate de săpături – încă incomplete la acea perioadă – cât și câteva mici sondaje arheologice. Conținutul acestor două etape, atât de importante pentru istoria și cultura românească, sunt inventariate și analizate cu multă acuritate de către cercetător. Cât privește cele trei incinte principale – cele ale bisericii, ale spitalului și ale hanului – ele sunt, de asemenea, studiate în detaliu.

3. Date noi în legătură cu activitatea lui Gheorghe Asachi în Italia, apărut în SCIA (X, nr. 2, București, 1963, p. 437–452), rămân a fi un studiu extrem de pertinent, dar – concomitent – și extrem de

³ De fapt, în această lucrare științifică are loc dezvoltarea unor idei prezente încă în amintita teză de doctorat a cercetătorului, realizată la Sorbonna, sub îndrumarea profesorului Louis Grodecki, medievist și istoric al culturii de talie europeană. Obiectivul cărții consta în cercetarea împrejurărilor în care a apărut *decompoziția* în sculptura funerară occidentală. După cum a remarcat însuși Chihaia în prefață, investigația sa s-a axat pe trei direcții conducătoare: a) tradiția *decompoziției* în literatura biblică și patristică; b) evoluția temei celor *Trei vii și trei morți*, în cadrul căreia apar, în pictură, corpuri în *decompoziție*; c) romanul *Recompensa lumii*, al lui Konrad von Würzburg, care a inspirat personajul *Prințul lumii*, sculptat în piatră pe fațada mai multor catedrale. Concluziile la care ajunge istoricul de artă român după o meticuloasă analiză a diferitor tipuri de surse – istorice, literare, pur documentare, statistice, demografice, cu caracter artistic ș. a. – sunt extrem de relevante: a) imaginile *decompoziției* erau destinate mai cu seamă cavalerilor, celor care, uitând țelurile pentru care ordinele au fost create, s-au îndreptat către amorul curtenitor, muzica profană, poezia lui Ovidiu, fabulațiile epice și compozițiile alegorice de dragoste care aveau nevoie de timp și de fantezie pentru a putea fi descifrate, totodată înăbușind pe cavaleri cu o nouă sensibilitate, în contrast cu vechea tradiție; b) sculptura funerară medievală înfățișând *decompoziția* nu poate fi considerată ca o tendință a epocii către macabru, nici ca expresia unei refuzări, nici ca rezultat psihologic al catastrofelor naturale care au jalonat secolul al XIV-lea, ci ca simbol al unui conflict social (și spiritual totodată!) între două moduri de viață: unul care se inspira din învățăturile tradiționale creștine, și altul care căuta modelele în antichitatea greco-romană; c) reapariția *decompoziției* la începuturile Contrareforme, cu același caracter de memento mori pentru cei care se îndepărtau de Roma, vădește verosimilitatea interpretării conform căreia și în secolul al XIV-lea era vorba, de asemenea, de o categorie socială denunțată ca vinovată: aceea a *cavalerilor*.

⁴ SCIA, V, nr. 1, 1960, p. 258.

izolat în creația lui Pavel Chihaia. Este o incursiune în studiul genezei artei profesioniste de tip neoclasicist din Moldova primelor două decenii ale secolului al XIX-lea. Or, concentrându-se pe arta Țării Românești din perioadele medievală și premodernă, nici arta Moldovei (de dinainte sau de după unirea principatelor) și nici curentele neoclasiche de la începutul secolului al XIX-lea nu s-au aflat în vizorul cercetătorului. Probabil că imboldul de a realiza o astfel de lucrare i-a venit lui Chihaia după ce a făcut cunoștință cu o serie de lucrări, aparținând lui Gheorghe Asachi sau unor prieteni ai acestuia, tot pictori, – lucrări – nestudiate și nepublicate până la acea dată, și care se găseau pe atunci în Muzeul regional din Turnu Severin. Această moștenire, relativ puțin studiată, i-a permis cercetătorului să reia – odată cu prezentarea lucrărilor – și problema, atât de interesantă, a formării lui Gheorghe Asachi ca pictor, în Italia anilor 1808–1812.

Trecând în revistă activitatea lui Gheorghe Asachi din Italia, Chihaia a constatat că tânărul moldovean a fost ajutat substanțial de către Bianca Milesi (1790–1849)⁵, pe care a cunoscut-o către sfârșitul anului 1810 și care l-a prezentat celebrului sculptor Antonio Canova și litografului de mare faimă Vincenzo Camuccini, numit în acei ani de către Napoleon director al muzeelor din Italia. Să nu uităm că Bianca Milesi a fost ea însăși elevă a lui Andrea Appiani, format de profesorul său De Giorgi în spiritul admirației pentru Leonardo da Vinci și Bernardino Luini.

În ceea ce-l privea pe Gheorghe Asachi, trebuie subliniat faptul că el nu s-a mulțumit cu studiile după mulaje pe care le făcea în Academia lui Michele Kock și în atelierele lui A. Canova și nici cu „studiile arheologice” care preocupaseră până la sațietate lumea artistică a Italiei sfârșitului de secol XVIII. Chihaia atrage atenția asupra faptului că „văzând zugrăvite scene din vijelioasa și răsunătoarea carieră a lui Napoleon, Asachi a încercat să dea viață și evenimentelor renumite din istoria țării sale. El i-a rugat pe prietenii săi, pictori mai încercați, să-i compună tablouri cu teme de luptă ale moldovenilor, schițându-le el însuși costumele și înfățișările”.

În opinia lui Chihaia a fost păgubitor pentru arta plastică din Moldova faptul că, reîntors în țară, G. Asachi s-a consacrat în mare măsură altor îndeletniciri, renunțând la cărbune și penel. El își formase într-atât gustul, „trăind pătimaș frumusețea operelor clasice, dar și noul freamăt al drepturilor popoarelor, încât putea discerne și îndruma lucrările tinerilor care urmau să pună temeiul artei moderne în Moldova”⁶.

4. Două vechi autoportrete din Țara Românească este un articol apărut în SCIA (X, nr. 1, București, 1963, p. 211–222) în care Pavel Chihaia cercetează autoportretul sculptat al lui Ghenadie Eclesiarhu de la biserica Sf. Treime din Cerneți și autoportretul pictorului venețian Giorgio Venier păstrat grație copiilor făcute în ulei după portretele votive din biserica mănăstirii Cetățuia din satul Stoenеști-Muscel.

Autorul articolului menționează faptul că în zidul sudic al bisericii Sf. Treime din Cerneți (în apropiere de Turnul Severin) se află încastrat un relief plat de piatră, prezentînd bustul unui călugăr, cu anterior, brâu, comănac și cârje. Relieful, probabil zugrăvit de la origine cu diferite culori, așa cum ne apare și astăzi, poartă în partea superioară o inscripție cu caractere în relief, care ne lămurește asupra personajului reprezentat în piatră și datei portretului: „Ghenadie Eclesiarhu, 1819”. Este cel mai vechi autoportret sculptat din Țara Românească dintre cele cunoscute până în prezent și, ca atare, merită o atenție deosebită.

În opinia lui Chihaia, reprezentarea pe care și-a faurit-o Ghenadie nu are o mare valoare artistică. Câteva planuri mari, detașate din fondul pe care se află – în partea superioară – inscripția, servesc pentru reliefaarea veșmintelor și a comănacului. Întreaga sculptură, prin planurile mari, prin lipsa de adâncime, prin schematismul anatomic, ține de o viziune picturală, foarte apropiată de a zugravului care a reprezentat pe episcopul Neofit în pronaosul aceleiași biserici. Ea nu s-a desprins încă de convenționalismul unei arte legate de o tradiție care dăduse opere remarcabile dar care, „în pragul secolului al XIX-lea, își istovise rosturile”⁷.

Cât privește autoportretul pictorului venețian Giorgio Venier trebuie precizat că el era o parte componentă a mai vastului tablou votiv din biserica mănăstirii Cetățuia din satul Stoenеști-Muscel. Așa cum ne putem da seama din fotografia tabloului votiv găsit în 1912 de către V. Drăghiceanu, portretele reprezentau pe voievozii Radu Negru și pe Nicolae Alexandru, nume care evocă începutul tot mai puțin legendar al Țării Românești. În stînga lui Radu Negru constatăm un alt personaj, înveșmîntat diferit, care intrigă, evident, prin prezența sa alături de cei doi voievozi din secolul al XIV-lea. Într-un studiu publicat în 1956, I. Răuțescu și Z. Petrescu atrag atenția asupra copiilor în ulei ale portretelor votive de la biserica

⁵ Referitor la susținerea lui Gheorghe Asachi de către Bianca Milesi vezi: Elena Bacaloglu-Densusianu, (1878–1947), *Bianca Milesi e Giorgio Asaky*, Roma, 1912.

⁶ SCIA, X, nr. 2, 1963, p. 452.

⁷ SCIA, X, nr. 1, 1963, p. 213.

mănăstirii Cetățuia, copii executate, după cum am văzut, cu prilejul spălării ultimului strat de pictură. Citind inscripțiile după copia executată la apariția stratului penultim de pictură, autorii precizează că personajul din stânga lui Radu Negru se numește Gheorghe Vinețeanu („adică Venețianul – P. Chihaiia”). Studiind copia în ulei a portretelor votive de pe stratul penultim de pictură, constatăm în stânga lui Gheorghe Venețianul un personaj schițat, pictat tot în ulei, dar tăiat pe jumătate de muchia canevasului. Este evident vorba de un adolescent, care poartă inscripția vădit neînțeleasă de cel care a copiat-o: « aga/ugenih ». Asociind această inscripție, cu cea care apare în desenul publicat în volumul *Curtea Domnească din Argeș*, obținem inscripția distinctă : « Niaga ugenih ». Este vorba deci de jupânul Gheorghe Venețianul și de ucenicul său Neaga. Chihaiia exprimă explicit interogarea apărută în acest context: „Nu sunt oare aceste două personaje din picturile de la Stănești-Muscel, însuși pictorul Giorgio Venier (Gheorghe din Veneția) – zugravul care trăiește în această epocă în Țara Românească – reprezentat alături de ucenicul său, care s-a numit, după cât se pare, Neaga?”⁸

Concluzia la care ajunge cercetătorul român este extrem de plauzibilă: în anii 1786–1788, pictorul venețian Giorgio Venier s-a reprezentat alături de cei doi vechi voievozi (Radu Negru și Nicolae Alexandru), zugrăvind în dreapta-i și pe ucenicul său Neaga. Această întovărire, neînțeleasă de zugravul-copist din anii 1820 (care a acoperit pe ucenic și a schimbat chipul meșterului) a putut fi oare iarăși scoasă la iveală – se întreabă Chihaiia⁹.

5. În articolul *Date noi cu privire la pietrele de mormânt ale lui Matei Basarab și ale familiei sale* (SCIA, XI, nr. 1, București, 1964, p. 109–121) Pavel Chihaiia scoate în evidență asemănările evidente ce apropie stilistic pietrele tombale de la Biserica Domnească din Târgoviște (cea a postelnicului Mateiaș, apoi cea a doamnei Elina) cu piatra de mormânt a lui Matei Basarab, de la Mănăstirea Arnota. Meșterul acestor pietre tombale era renumitul sculptor transilvănean Elias Nicolai.

Lucrările lui Elias Nicolai din Țara Românească, cu care i se reîntregește opera sunt următoarele: în toamna lui 1652 a sculptat sarcofagul coconului Mateiaș, mort înainte de 10 august 1652, iar în toamna anului următor – piatra de mormânt a doamnei Elina, moartă la 10 august 1653, în 1654 a lucrat la piatra de mormânt a fiicei „căpitanului de nemți” Gheorghie Kolzinski, în 1656 lucrează prima piatră de mormânt a lui Matei Basarab, așezată în pronaosul bisericii Domnești din Târgoviște, iar cea de a doua piatră funerară, hărăzită lui Matei Basarab, este cioplită de către sculptor de-abia după invazia turco-tătară din ianuarie 1658, la comanda voievodului Mihnea al III-lea Radu și este așezată pe mormântul de reînhumare a lui Matei Basarab din biserica mănăstirii Arnota (or, mormintele inițiale domnești de la Târgoviște au fost pângărite de turci când aceștia au atacat Țara Românească, la scurt timp după moartea domnitorului, iar trupurile celor doi au fost strămutate, în 1655, la Arnota.).

În opinia lui Pavel Chihaiia, cele cinci comenzi din Țara Românească, cunoscute până în prezent, permit să se constate că, între 1652 și 1660, sculptorul a activat în continuare cu aceeași forță de muncă, pe care o aflăm trecând în revistă operele sale din Transilvania.

6. Articolul lui Pavel Chihaiia *Deux armoires sculptées appartenant aux voivodes Vlad Dracul et Neagoe Basarab* (rom.: *Două steme sculptate aparținând voievozilor Vlad Dracul și Neagoe Basarab*) a apărut în limba franceză pe paginile RRHA (tom I, nr. 1, București, 1964, Editura Academiei Române, p. 151–167).

Aici, într-o succintă incursiune istoriografică, cercetătorul român amintește de lucrarea, rămasă clasică, asupra mănăstirii din Argeș (fostă reședință voievodală a Țării Românești) scrisă în 1857 de către Ludwig Reissenberger, în care ultimul se concentrează pe două sculpturi cu caracter heraldic, realizate în piatră, – sculpturi – care i-au atras atenția prin simbolistica lor complexă și insolită. În mod special intrigă imaginea în relief a unui balaur sau dragon, reprezentat într-o stilistică medievală teratomorfă. Descoperirea recentă a *Albumului Național*, – un caiet ce conține desene executate în 1860 de către pictorul G. Tattarescu – colaboratorul arheologului Alexandru Odobescu, care a studiat cu atenție și competență aceasta veche mănăstire – i-au permis lui Chihaiia să găsească și o imagine a stemelor descrise de Reissenberger.

Într-adevăr, sculpturile nu au scăpat atenției lui Odobescu, care le-a indicat colaboratorului său pentru a fi desenate. Într-unul din aceste desene vedem o singură bucată de stemă, cu două scene, care par săpate pe același bloc de piatră, închise într-un chenar comun, timbrate, la rândul lor, de pasărea conturnată a Țării Românești.

⁸ *Ibidem*, p. 217.

⁹ *Ibidem*, p. 222.

O mențiune în catalogul muzeului de Antichități Naționale, din 1906, i-a permis lui Chihaia să găsească aceste piese sculptate, în depozitul Muzeului Institutului de Arheologie. Cercetătorul și-a dat seama de sensul simbolic pe care îl implică cele două ipostaze reprezentate ale dragonului: într-una dintre steme el este înfățișat triumfător, dominând un alt animal fabulos, cu pieptul lat și cap de reptilă, în timp ce în cealaltă el este înfățișat învins, cu aripile îndoite, lovit de o fiară care arată ca o căprioară.

Concluziile la care ajunge Pavel Chihaia în urma unei extrem de pertinente analize sunt următoarele:

1) Stema pe care Vlad Dracul o încorporase pe fațada clopotniței incintei acestei biserici mitropolitane indică statutul său de cavaler al *ordinului dragonului*, luptător antiotoman; 2) Prin construirea noii sale mănăstiri pe locul vechii incinte mitropolitane ruinate, 75 de ani mai târziu, voievodul Neagoe Basarab a ordonat ca pe stema sa de pe turnul de la intrare să fie reprezentat un simbol religios, cel al apărării creștinismului; 3) Aceste două steme sculptate au o valoare aparte – în calitate de reprezentări figurative – formând o punte de legătură între operele cunoscute de pe teritoriul Țării Românești din secolele XIV și XVI.

„Faptul că – pe vremea când turcii, în plină expansiune, înaintau în Europa, trecând de Constantinopol –, pe fațada turnului Mitropoliei Țării Românești se aflau steme în care simbolul cumplitei puteri a Islamului apare învins de un alt simbol, superior prin idealul său etic, pare a fi extrem de relevant pentru această perioadă de rezistență dramatică din istoria poporului român”¹⁰.

O dezvoltare a acestor idei găsim ulterior și în capitolul „Vlad Dracul voievod al Țării Românești și cavaler al Ordinului Dragonului” din cartea „Țara Românească între Bizanț și Occident”, care a fost publicată de Editura Institut European la Iași, deja după revoluție, în anul 1995. Scopul cărții era să ofere cititorului o viziune polifonică asupra artei și culturii medievale din Țara Românească, o viziune în care tradiționalul vector bizantin și sud-slav să fie întregit de cel occidental și central-european, – vector – poate mai puțin accentuat, mai puțin vizibil, dar, cu certitudine prezent și în zonele situate la sud și la est de Carpați. După cum subliniază însuși Pavel Chihaia în prefața la respectivul volum, „relațiile cu Occidentul (...) sunt deosebit de importante pentru cunoașterea și descifrarea spiritualității românești în general”¹¹. Or, aceste relații – aproape necunoscute marelui public la acea vreme – au fost apreciable până la intrarea țărilor române în umbra suzeranității otomane, scăzând în intensitate către sfârșitul secolului al XV-lea, când are loc acest impact, dar reînviind și modificând peisajul cultural românesc din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Capitolul amintit mai sus, își propune să arate nu numai ceea ce au primit românii de la lumile postbizantină și occidentală, ci și ceea ce au dăruit ei acestor lumi. „Incadrate în frontul cruciadelor târzii antiotomane țările române au apărut pe de o parte Occidentul cu prețul unor sângeroase și ignorate sacrificii, iar pe de alta au năzuit la eliberarea Balcanilor și a Bizanțului strălucit, capitala ortodoxiei. Dacă această rezistență a fost până la urmă nimicită, aceasta nu s-a datorat lipsei de elan sau simț politic al fruntașilor țărilor române, ci mai cu seamă imperiilor vestice care au ignorat în mare măsură realitățile răsăritene, le-au neglijat, și la capătul unor decenii de indiferență, le-au abandonat”¹².

7. și 10. Scrise în limba franceză, cele două studii ale lui Chihaia *Monuments gothiques dans les anciennes résidences de Valachie* (rom.: *Monumente gotice în vechile reședințe din Valahia*) și *Monuments romanes et gothique du XIII-e au XIV-e siècle en Valachie* (rom.: *Monumente romanice și gotice din secolele al XIII-lea și al XIV-lea în Valahia*) au apărut în RRHA, respectiv, în tomul II (1965, p. 67–80) și tomul V (1968, p. 37–60). În pofida unor cadre cronologice nu întotdeauna identice, aceste studii formează, totuși, o cercetare continuă și unitară, care merită a fi evaluată în totalitatea ei.

În opinia lui Pavel Chihaia studiul bisericilor catolice din orașele de reședință Câmpulung-Muscel și Târgoviște este direct legată de evoluția socială și politică a Țării Românești. Astfel, la scurt timp după imigrarea „sașilor”, care au venit să se stabilească în secolul al XIII-lea în localitatea românească Câmpulung, a fost construită o biserică catolică. Această imigrație s-a produs mai târziu și la Târgoviște, unde existența bisericii mănăstirii catolice este atestată abia din 1417. Aici imigranții sunt în mare parte artizani și negustori, spre deosebire de Câmpulung, unde această imigrație are caracterul unei ocupații militare și politice. Proporțiile monumentale ale bisericilor catolice din secolele al XIII-lea și al XIV-lea, și începutul secolului al XV-lea, atestă situația materială înfloritoare a constructorilor acestora.

O altă fază a construcției bisericilor catolice a început pe la mijlocul secolului al XVI-lea (1540–1560), când au fost construite biserici franciscane la Câmpulung și Târgoviște, care au devenit, respectiv, actualele

¹⁰ RRHA, I, nr. 1, 1964, p.163.

¹¹ Pavel Chihaia, *Arta medievală*. Vol. 3. *Țara Românească între Bizanț și Occident*, București, 1998, p. 5.

¹² *Ibidem*.

biserici Sf. Gheorghe și „Kretzoulesco”. Această fază marchează începutul luptei dintre catolicism și religia luterană, ale cărei efecte s-au simțit și în cadrul micilor comunități catolice din fostele orașe de reședință ale voievozilor Țării Românești.

Remarcăm că dimensiunile, calitatea materialelor folosite și valoarea artistică a bisericilor catolice din Țara Românească acelei faze sunt în scădere. În timp ce tradițiile bizantine, transmise prin Balcani, au prins rădăcini și au dat roade, stilurile din Transilvania au avut doar o mică influență asupra arhitecturii și artei valahe din Evul Mediu.

8. Articolul lui Chihaiia *Date noi despre începuturile mănăstirii Govora* a apărut în SCIA în anul 1966 (Seria AP, XIII, nr. 2, București, p. 247–253).

Aici Pavel Chihaiia constată că atât mănăstirea Govora, cât și cea din Târgșor, sunt obiectul unei atenții deosebite din partea celor doi fii rivali, ai lui Vlad Dracul: Vlad Țepeș ridică mănăstirea din Târgșor pentru pomenirea tatălui său în momentul în care este nevoit să părăsească mănăstirea ruinată a Govorei, căreia îi făcuse danii; pe când Vlad Călugărul inițiază refacerea mănăstirii Govora, urmând ca Radu cel Mare, fiul său, să o reconstruiască, și dă o atenție deosebită ctitoriei rivalului său din Târgșor. În contrast cu această atenție a descendenților lui Vlad Dracul pentru mănăstirea Govora, Dăneștii¹³, aflați pe tron între domniile lui Vlad Dracul și cea a lui Vlad Călugărul (Vladislav II, Basarab cel Tânăr (Țepeluș), Basarab Laiotă), nu sunt în nici un fel evocați în hrisoavele mănăstirii.

Firele cercetării începutului primei așezări monastice de la Govora l-au dus pe Chihaiia către cel de al doilea sfert al veacului al XV-lea, către Dan II sau, mai degrabă, Vlad Dracul, domnitor care a fost trecut, ulterior, și în pomelnicul mănăstirii.

9. O cercetare bazată pe date arhivistice, pe investigații istorico-arhitecturale și pe sondaje arheologice efectuate *in situ* o prezintă studiul *Un vechi monument de arhitectură în Râmnicul Vâlcea: Biserica Sfântul Dumitru* apărut în 1967 în SCIA (Seria AP, XIV, nr. 2, București, 1967, p. 175–186).

În partea introductivă a studiului, Chihaiia ne relatează faptul că nu departe de centrul orașului Râmnicul-Vâlcea se află biserica ortodoxă Sf. Dumitru, al cărei turn-clopotniță, înalt de 12,50 m, domină împrejurimile. Așa cum a observat încă Nicolae Iorga, biserica Sf. Dumitru prezintă un plan diferit de cel al bisericilor ortodoxe din Țara Românească. Deoarece până în anii 1960 nu s-a studiat îndeaproape acest turn-clopotniță și nici biserica de care el este legat, pentru a se determina raporturile lor în spațiu și timp, Pavel Chihaiia și-a propus să încerce să deslușească atât începuturile, cât și evoluția întregului monument.

Studiul bisericii Sf. Dumitru a arătat că monumentul originar a constat dintr-o biserică-sală, tăvănită cu grinzi aparente, care avea la est o absidă pentagonală, și un turn, foarte probabil cu două niveluri, alipit fațadei de vest.

O scurtă ochire asupra trecutului lăcașurilor catolice din Râmnic i-a permis lui Chihaiia să stabilească și identitatea monumentului cercetat. Or, actuala biserică catolică din Râmnicul-Vâlcea, cu hramul Sf. Anton de Padua, a fost construită în anul 1723, în timpul ocupării Olteniei de către austrieci (1717–1739), când întemeietorii ei au putut beneficia de largul sprijin al autorităților ocupante. Dintr-un interesant raport din secolul al XVIII-lea aflăm însă că, încă înainte de 1723, anul în care a fost pusă piatra de temelie a acestei biserici, a existat, pe același loc, o clădire a franciscanilor și un oratoriu pentru oficierea slujbei.

Așa că fie locul vechii biserici catolice din Râmnicul-Vâlcea intră în proprietatea clerului ortodox (respectiv al episcopiei de Râmnic) către mijlocul secolului al XVIII-lea, când se reconstruiește biserica, de astă dată ortodoxă, fie, mai probabil, că această trecere se făcuse mai înainte, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, este un fapt cert că la începutul secolului al XVIII-lea vechea biserică catolică se afla în stare de ruină și enoriașii sunt nevoiți să-și ridice un alt lăcaș, pe un alt loc.

Concluzia la care a ajuns Pavel Chihaiia, pe temeiul izvoarelor, este că vechea biserică catolică din Râmnic este anterioară anului 1530. Acest lucru poate fi confirmat considerând materialul, tehnica și puținele trăsături stilistice pe care le oferă monumentul însuși. Considerând întregul monument originar, trebuie să avem în vedere că biserica-sală, cu un turn alipit fațadei de vest, avea și un altar pentagonal, gotic. Așa că este foarte probabil ca sașii din Râmnicul-Vâlcea, prezenți documentar încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, să fi avut o biserică a lor care s-a înălțat pe locul actualei biserici ortodoxe Sf. Dumitru, păstrată, în parte, până în zilele noastre.

¹³ Dăneștii au fost membri ai dinastiei princiare a Basarabilor, ramura care descinde din Dan I, fratele lui Mircea cel Bătrân. Erau adversarii de moarte ai Drăculeștilor. Dăneștii, susținuți de boierimea olteană, erau „Basarabii legitimi”, în timp ce Drăculeștii, care se sprijineau pe boierimea munteană erau considerați „linia bastardă” a dinastiei. Certurile pentru tron dintre cele două linii ale Basarabilor au marcat negativ pentru multă vreme viața politică din Țara Românească.

11. În studiul *Considerații despre fațada bisericii lui Neagoe din Curtea de Argeș*, (SCIA, Seria AP, XVI, nr. 1, București, 1969, p. 65–84) Pavel Chihaia a încercat să stabilească iradierea artistică și culturală a celebrei ctitorii a lui Neagoe, atât în Țara Românească cât și peste hotare. Referindu-se la fațada acestui monument, cercetătorul a stabilit unele analogii cu pictura exterioară a bisericilor moldovenești. Cât privește Țara Românească, aici ornamentica sculptată din exteriorul bisericii de la Argeș a influențat, după cum se știe, o serie de monumente apărute ulterior. Printre ele se numără biserica mănăstirii Căluș, unde s-a păstrat până în prezent pragul superior al unui ancadrament cu intradosul arcului împodobit cu fleuroni, care amintesc îndeaproape de cel de la portalul bisericii lui Neagoe.

Chihaia nu se îndoia, că atât preluarea unor trăsături ale ctitoriei lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș, cât și referințele la *Învățăturile* acestui voievod au fost în mod intenționat prezentate de către boierii Buzești la biserica lor din Căluș, pentru a-și sublinia astfel drepturile familiale conferite de un voievod cu un prestigiu cultural și politic neîntrecut.

Considerarea fațadei bisericii lui Neagoe din Curtea de Argeș i-a permis lui Chihaia să contureze câteva dintre semnificațiile ei în contextul întregii așezări monastice. Unul dintre aceste înțelesuri, cel mobilizator, conceput și realizat pentru întâia oară și în exteriorul unui monument din țările române, pare a fi fost prima exteriorizare a unei picturi cu implicațiile de conținut pe care le vom găsi mai târziu în Moldova lui Petru Rareș.

Dintre rodnicile influențe pe care fațada bisericii lui Neagoe le-a avut asupra operelor de artă din Țara Românească, Chihaia s-a oprit la portretele votive și la ansamblul iconografic al bisericii mănăstirii Căluș, a căror analiză i-a permis, printre altele, să adăuge un nou argument pentru dovedirea autenticității *Învățăturilor* lui Neagoe și să pună în evidență, o dată mai mult, viabilitatea miraculoasă a gândirii voievodului transpusă în slovă, piatră sau culoare. Or, mănăstirea, ctitorită de același Neagoe Basarab și cunoscută mai mult sub denumirea de Biserica Episcopală din Curtea de Argeș este introdusă în aceeași ecuație cu *Învățăturile* voievodului din dorința de a urmări, prin genuri de artă eterogene, spiritul creator al epocii în care a trăit voievodul, și de a desluși mai bine trăsăturile specifice ale culturii medievale românești din secolul al XVI-lea, – trăsături – ogândite atât în artele vizuale – în cazul de față în arhitectură – cât și în arta cuvântului.

12. În articolul *Contribuții la problema originii și structurii orașelor de reședință din Țara Românească [sec. XIII–XVIII]* (SCIA, Seria AP, XVII, nr. 1, București, 1970, p. 57–71) Chihaia propune să stabilească câteva fapte importante referitoare la geneza și planificarea stihnică sau deliberată a capitalelor din Țara Românească. Folosind un material documentar original și mai multe investigații făcute în teritoriu, la fața locului, autorul ajunge la concluzia că, spre deosebire de unele castele de reședință occidentale, construite în perioada fărâmițării feudale – care s-a reflectat chiar și în locația lor inaccesibilă – reședințele din Țara Românească s-au format la sfârșitul Evului Mediu, într-o epocă de centralizare, în care avantajele comerciale le depășeau pe cele militar-defensive; de aceea, aceste reședințe românești nu se găsesc pe vârfurile accidentate ale munților, ci se află în apropierea unor râuri, în proximitatea unor rute comerciale importante.

13. În relativ succintul articol din 1971 *Câteva note de istoria artei pe marginea „Învățăturilor” lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (SCIA, Seria AP, XVIII, nr. 2, București, 1971, p. 321–329) Chihaia a propus o considerare globală a fenomenelor artistice din vremea lui Neagoe, pornind de la aceeași viziune despre lume și de la concepțiile estetice ale epocii respective.

14. Studiul *Un complex necunoscut de sihăstrie din munții Buzăului din vremea lui Neagoe Basarab* apărut în SCIA (Seria AP, XX, nr. 1, București, 1973, p. 3–20) s-a bazat pe redescoperirea pe teren, în anul 1973, a complexului monastic din munții Buzăului. Aceasta a fost pentru Chihaia o finalizare logică a unei susținute activități de explorare arhivistică și de bibliotecă a însemnărilor călătoriilor arheologice a unor înaintași din secolul al XIX-lea, cei mai importanți dintre ei fiind Alexandru Odobescu și prietenul lui, pictorul elvețian Henric Trenck. Or, ulterior perioadei în care a devenit interesat de raionul Buzău și la scurt timp după ce a primit primele răspunsuri la chestionarul său arheologic, scriitorul și arheologul român Alexandru Odobescu a făcut o descoperire remarcabilă. Informațiile pe care le-a adunat au condus la identificarea unei zone îndepărtate din nordul Buzăului marcată de existența unui număr mare de peșteri misterioase, morminte și încăperi sculptate în piatră. Deși Odobescu, ajutat de pictorul elvețian Henri Trenck, a efectuat cercetări de teren încă în anul 1871, nu și-a publicat niciodată descoperirile și nici nu a tras concluzii cu privire la originea criptelor, astfel manuscrisele sale rămânând uitate în arhivele Academiei Române¹⁴.

¹⁴ Vezi: Alexandru Odobescu, *Opere complete*, Vol. 3, Ed. Minerva, Institut de Arte grafice și editură, București, 1908.

Astfel, grație publicațiilor lui Pavel Chihaia, printre care alături de deja amintitul studiu din *SCIA AP* (1973) se mai numără articolele *Date noi despre bisericuțele rupestre din Munții Buzăului* (*Glasul Bisericii*, 1974, 5–6, p. 507–517) și *Drumul fericit spre cuibul isihast din Munții Buzăului* (*Viața Românească*, 1995, p. 9–10, p. 6–13), vechiul și uitatul complex monastic a reintrat în circuitele științifice și turistice moderne.

15. Cetățile lui Mircea cel Bătrân, monumente ale independenței și ale luptei de cruciadă (*SCIA*, Seria AP, XXIV, București, 1977, p. 53–65) este ultimul articol al lui Chihaia apărut în paginile unei reviste academice românești înainte de emigrarea cercetătorului în Germania, în anul 1978. Drept obiecte de studiu ale acestui articol au fost alese: Cetatea Severinului, cetatea de la Stoenesti-Cetățeni (pe drumul de la Brașov spre Gurile Dunării), cetatea Turnu (în fața vechii cetăți Nicopole), Hârșova și Enisala – două cetăți din Dobrogea care – împreună cu marea cetate a Silistrei – au constituit puncte de sprijin pentru Mircea cel Bătrân în lupta lui pentru independența țării.

Concluziile care se desprind din prezentarea cetăților lui Mircea cel Bătrân în contextul evenimentelor din timpul domniei acestui voievod i-au permis lui Pavel Chihaia să răspundă la întrebarea dacă aceste puncte întărite au servit intereselor Țării Românești și „cruciadelor” inițiate în această parte a Europei. Într-adevăr, dacă cetățile din nordul Țării Românești, cea a mănăstirii Cozia sau cetatea Dâmboviței, sau cele din sud, Turnu și Giurgiu, au folosit ca puncte de apărare fie împotriva regatului ungar, fie a Imperiului otoman, cetățile din cele două extremități – Severinul la vest, Hârșova sau Enisala la est – ne vorbesc despre cele două platforme de acțiune ale luptei de cruciadă în care era angajat Mircea cel Bătrân, ambele mari bastioane de atac înspre sudul ocupat de turci. Este semnificativ faptul, că aceste din urmă cetăți ne apar inserate în cele două coridoare culturale pe care le-a pus în lumină Răzvan Theodoreseu în cartea *Bizanț, Balcani, Occident: la începuturile culturii românești (secolele X–XIV)* (București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1974, p. 275). De fapt, viața acestor cetăți, dedusă din vestigiile arheologice și din izvoare, ne permite să marcăm mai precis evoluția evenimentelor, să precizăm datele și să stabilim aria de autoritate a domnului. La rândul lor, împrejurările pe care le cunoaștem ne conturează existența acestor puncte de ofensivă și de apărare. Oricum, privind portretul lui Mircea cel Bătrân de la Cozia, vom înțelege mai bine însemnele vulturilor bicefali, raportându-i la zidurile puternice ale cetăților de pe malul drept al Dunării. (...) (Pavel Chihaia, *Arta medievală*, Vol. III, București, 1998, Ed. Albatros, p. 27).

În încheierea acestui scurt omagiu adus memoriei eminentului cercetător, vom menționa doar faptul că Pavel Chihaia a încercat și – în mare parte a reușit – să identifice și să introducă în circuitul științific câteva trăsături importante ale civilizației medievale și premoderne din spațiul românesc. Extrem de rodnică și de bogată în consecințe s-a dovedit a fi teza lui de bază, conform căreia Țara Românească – situată atât în zona de influență a Occidentului cât și a Bizanțului, ulterior, a Imperiului Otoman – de-a lungul intervalului de timp cuprins între secolele al XIV-lea și al XVIII-lea a avut cel puțin două așa-numite *prerenasteri* – momente de remodelare semnificativă a mentalităților, de receptare a noilor modele culturale occidentale și de retopire a lor într-o sinteză artistică originală: cea dintâi în primul sfert al secolului al XVI-lea (epoca lui Neagoe Basarab) și cea de-a doua în mijlocul secolului al XVII-lea (epoca lui Matei Basarab, cuprinsă între anii 1632 și 1654). Publicațiile lui Chihaia din *SCIA* și *RRHA* au constituit acele rampe de lansare unde au prins pentru prima dată contururi explicite unele teze de bază ale savantului, – teze – dezvoltate ulterior și cuprinse într-o formă mai nuanțată și mai amplificată în cărțile, monografiile, culegerile de studii și interviurile lui.

